

ФАКТИ І ЦІННОСТІ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ: ДИХОТОМІЯ ЧИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК?

О.П. Панафідіна, О.В. Мішалова

Дихотомія факт/цінність є спадком філософії Просвітництва, а точніше — класичного емпіризму. Х. Патнем вважає, що її витoki необхідно шукати у філософії Девіда Юма¹, який у третій книзі свого «Трактату про людську природу» (1739) окрему главу присвятив доведенню тези, що «правила моралі не є висновками нашого розуму»². Ця «гільйотина Юма» (тобто чітке розмежування сфери наукових фактів і сфери етичних, релігійних і політичних цінностей, або ж дескриптивних і нормативних суджень) була сприйнята позитивізмом, у тому числі і логічним позитивізмом, зокрема представниками Віденського гуртка, а подекуди визнається самоочевидною і на початку ХХІ ст. Варто зазначити, що принцип «ціннісно нейтральної науки» відіграв доволі важливу роль у становленні в Новий час емпіричної науки як особливої форми культури, відмінної перш за все від релігії і традиційної метафізики. Проте цей принцип стає все проблематичніше застосовувати по відношенню до *теоретичної* науки, особливо якщо йдеться про гуманітарні науки³.

На чому ж базується це загальноприйняте в рамках емпіристської методології протиставлення фактів і цінностей? Зазначена дихотомія

¹ Putnam H. The collapse of the fact/value dichotomy and other essays. — Harvard University Press, 2002. — P. 2, 9.

² Див.: Юм Д. Трактат о человеческой природе // Юм Д. Сочинения в 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1996. — С. 497-511.

³ Доволі показовою в даному контексті є назва праці Х. Патнема «Крах дихотомії факт/цінність» (2002).

спирається на такий підхід у розумінні природи факту, як фактуалізм. Згідно з останнім, факт розглядається як істинне положення справ, тобто він має місце в самій дійсності і є безпосередньо даним суб'єкту пізнання через його органи чуттів. Факти виявляються (або «констатуються») шляхом спостереження та експерименту. Керівник «Віденського гуртка» і один із лідерів логічного позитивізму Моріц Шлік зазначає, що факти «передують будь-якому пізнанню і будь-якому судженню про світ». Вони фіксуються у т. зв. «протокольних реченнях», тобто таких реченнях, які виражають факти абсолютно просто, без будь-якого їхнього перероблення, зміни чи додавання до них чого-небудь ще (наприклад, суб'єктивних оціночних суджень). Метою науки Шлік, як і всі інші емпірики, проголошує «досягнення істинного опису фактів»⁴. Отже, «факт» за своїм значенням майже тотожний «істині», і тільки він має яке-небудь відношення до сфери науки. Про це, зокрема, йдеться у програмній для логічних позитивістів праці «Наукове світорозуміння — Віденський гурток» (1929): «існує тільки досвідне пізнання, яке спирається на те, що нам безпосередньо дане [...] Тим самим встановлюється межа для змісту легітимної науки»⁵. Крім того, якщо пригадати розроблений представниками Віденського гуртка критерій демаркації наукового знання — верифікацію, — то, звичайно, усі ціннісні судження виводяться за рамки «легітимної науки» у їхньому розумінні.

Що стосується експлікації ціннісних суджень, то можна звернутись до ідей англійського філософа-неопозитивіста Альфреда Джулса Айєра, які можна вважати доволі типовими для логічних позитивістів. Він, зокрема, у шостій главі праці «Мова, істина і логіка» (1936) пояснює, що таке «ціннісні судження» в рамках «загальних емпірицистських принципів». Головний висновок, до якого приходять Айєр, полягає у тому, що ціннісні судження не є науковими, а представляють собою «вираження емоції»; тому вони не можуть бути ні істинними, ні хибними. Визначаючи свою філософію в якості «радикального емпірицизму», Айєр стверджує, що основні етичні поняття є такими, що не можуть бути проаналізованими в принципі. Причиною цього він називає те, що «це просто псевдопоняття». «Наявність етичного символу в

⁴ Шлік М. О фундаменте познания // Аналитическая философия: Избранные тексты / Сост., вступ. ст. и коммент. А.Ф.Грязнова. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — С. 33-50.

⁵ Карнап Р., Ган Г., Нейрат О. Наукове світорозуміння — Віденський гурток // Дане видання. — С. 105.

судженні нічого не додає до його фактуального змісту»⁶, а відтак таке судження не має жодного фактуального значення. Якщо скористатися термінологією Р. Карнапа, то вони є беззмистовними (на відміну від істинних і хибних). Ціннісні судження просто виражають почуття людини з приводу певних об'єктів, у той час як фактуальні твердження стверджують що-небудь про самі ці об'єкти.

Доволі цікаво порівняти позицію логічних позитивістів у даному аспекті з позицією Д. Юма. На початку статті уже зазначалось, що між ними є пряма філософська спадкоємність; тепер же це можна проілюструвати, порівнявши охарактеризовані ідеї Аїєра з ідеями Юма, висловленими ним у «Трактаті про людську природу». Згідно з Юмом, «розум є відкриттям істини чи омани. Істина чи омана полягають в узгодженості або неузгодженості з *реальним* відношенням ідей або з *реальним* існуванням і фактами. Відповідно, все те, до чого непридатна така узгодженість чи неузгодженість, не може бути ні істинним, ні хибним і ніколи не зможе стати об'єктом нашого розуму»⁷. «Ми скоріше відчуваємо моральність, ніж судимо про неї». Тобто, Юм, так само як і Аїєр, вважає, що «моральні розрізнення витікають із морального почуття»⁸, а відтак не мають жодного відношення до сфери науки.

Відомо, що в рамках емпірико-позитивістської методології ідеалом наукового знання проголошувалось природознавство, яке досягло неабияких успіхів у Новий час. На цей ідеал науковості були зорієнтовані і численні історики XIX-XX ст., які вважали дихотомію факт/цінність майже аксіомою. Як стверджує Р.Дж. Коллінгвуд, перший тип історіографії, який оформився у XIX ст., по праву можна іменувати позитивістським, хоча переважна більшість істориків обмежувалась лише першою частиною позитивістської програми — накопиченням достовірних фактів про минуле (залишаючи осторонь її другу частину — відкриття законів). У будь-якому разі *позитивізм* значно *впливає на розуміння істориками суті історичного факту* як одного із засадничих понять історичної науки. Зокрема, історики, на думку Коллінгвуда, прийняли два методологічних правила у своєму поведженні з фактами: (1) кожен факт варто розглядати як об'єкт, який може бути пізнаним окремим пізнавальним актом або в процесі дослідження; (2) кожен факт не тільки незалежний від усіх інших, але і незалежний

⁶ Аїєр А.Д. Язык, истина и логика (глава 6) // Аналитическая философия: Избранные тексты / Сост., вступ. ст. и коммент. А.Ф. Грязнова. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — С. 51, 55.

⁷ Юм Д. Трактат о человеческой природе. — С. 499-500.

⁸ Там само. — С. 511.

від того, хто пізнає; тому усі суб'єктивні моменти, що привносяться точкою зору історика (тобто ціннісні судження), мають бути еліміновані⁹.

Для більшості практикуючих істориків ідеалом історичного знання і на сьогодні залишається ранкеанська установка на відтворення минулого «як це було насправді». На думку сучасного російського історика М.І. Смоленського, та частина відомого і широко цитованого висловлювання Леопольда фон Ранке¹⁰, в якому він висуває вимогу максимального усунення суб'єктивності історика в ході дослідження, стала з тих пір крилатою¹¹. Отже, для істориків майже загальним місцем є уявлення про те, що історичний дискурс має складатися лише з фактуальної частини і що необхідно виводити за рамки історичної науки усе те, що не є достовірним фактом (причому терміни «факт» і «подія» розглядаються як синонімічні).

Однак вказана фундаменталістська (абсолютистська, об'єктивістська) установка у ХХ ст. виявилася неспроможною пояснити те, що, на думку відомого голландського фахівця у галузі методології історичного пізнання К. Лоренца, цікавить істориків найбільше — чому історики, апелюючи до «фактів», «дійсності» та «істини», не можуть дійти згоди між собою і чому їхні дискусії дуже часто нагадують політичні дебати?¹² Для відповіді на це питання Лоренц залучає концепцію «внутрішнього реалізму», з позиції якої піддає переконливій критиці ідею «абсолютної різnorodності» фактів і цінностей, а також «вільної від цінностей» історичної науки. Головний аргумент, який висуває К. Лоренц на користь перегляду традиційного змісту проблеми цінностей, полягає у тому, що *ціннісні судження* не існують по одинці, а *взаємопов'язані на концептуальному рівні*. Робота історика не обмежується лише *фазою фактуального дослідження*, а й передбачає *фазу інтерпретації та пояснення*, тобто, інакше кажучи, написання істо-

⁹ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. — М.: Наука, 1980. — С. 126.

¹⁰ У передмові до «Історії германських і романських народів з 1494 до 1535 р.» (1824) Леопольд фон Ранке стверджував: «Історії доручили завдання судити минуле, повчати теперішнє на благо прийдешніх віків. Моя робота не претендує на виконання таких високих завдань. Її мета полягає тільки у тому, щоб показати те, що відбувалося насправді (wie es eigentlich gewesen)». *Ranke L., von. Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535 [1824] // L. von Ranke. Hauptwerke. 12. Bde. — Wiesbaden: Vollmer, 1957. — Bd. 1. — S. 10.*

¹¹ Смоленский Н.И. Проблема объективности исторического познания // Новая и новейшая история. — 2004. — № 6. — С. 37.

¹² Див.: Lorenz C. Historical knowledge and historical reality: a plea for «internal realism» // History and Theory: Contemporary Readings ed. B. Fay, P. Pomper, R. Vann. — Oxford, 1998. — P. 348.

ричного наративу¹³. Тому проблема співвідношення фактів і цінностей в історичному дослідженні, на нашу думку, потребує нової інтерпретації з урахуванням не тільки досягнень в теорії історичного пізнання, але й наступних методологічних інновацій другої половини ХХ ст.:

- (1) *Лінгвістичний поворот*. Об'єкт пізнання дається нам не безпосередньо, а через мову. Сама ж мова у науковому пізнанні виконує не тільки репрезентативну функцію, але й перформативну, тобто вона виступає прагматичним засобом комунікації (будь-яке використання мови — форма соціальної взаємодії, що здійснюється в певному соціокультурному контексті). Відповідно, дійсність для нас як суб'єктів пізнання — це завжди дійсність в рамках деякої схеми опису (або концептуальної схеми), зорієнтованої на певну аудиторію.
- (2) *Визнання нетотожності матеріалізму та реалізму як позицій, протилежних до ідеалізму в експлікації історичного минулого*. Це пов'язано з ідеєю «подолання метафізики» й остаточним розмежуванням сфер онтології та епістемології. Якщо матеріалізм представляє собою онтологічну позицію, представники якої вважають, що справжнім буттям наділені тільки матеріальні предмети і явища, то реалізм — це епістемологічна позиція, згідно з якою визнається, що дещо (наприклад, минуле) реально існує в якості об'єкта пізнання конкретно-історичного суб'єкта, який описує цей об'єкт в рамках певної концептуальної схеми.
- (3) *Виявлення й обґрунтування обмеженості емпіризму як гносеологічної позиції*. Наукове знання нетотожне емпіричному знанню, оскільки кожен факт навантажений теоретично (а в гуманітарних науках — ще й ціннісно)¹⁴.

Яким же чином перераховані методологічні інновації другої половини ХХ ст. позначилися на теорії історичного пізнання? Усі вони

¹³ Lorenz C. Op. cit. — P. 358.

¹⁴Цікаво, що всі перелічені методологічні інновації другої половини ХХ ст. мають своїм вигоком епістемологічну концепцію І. Канта. Поняття концептуальної схеми закладене у вченні Канта про апріорні форми пізнання; ідея розмежування сфер онтології та епістемології — в кантівському розрізненні «речей самих по собі» і «речей для нас»; критика емпіризму — у синтезуванні Кантом ідей емпіриків і раціоналістів («будь-яке пізнання починається з досвіду, але не обмежується ним»).

впроваджені і об'єднані в рамках «внутрішнього реалізму», який претендує на уникнення крайнощів «вільного від цінностей» об'єктивізму та «ідеологічного» релятивізму. Справа у тому, що зазначені підходи — об'єктивізм і релятивізм — абсолютизують лише один із аспектів історичного дослідження: або фактуальний, або нормативний (інакше кажучи, або емпіричний, або теоретичний). Натомість, як зазначає К. Лоренц, *історичний дискурс має подвійний фактуально-нормативний характер*¹⁵. Тому акцентування уваги лише на одному аспекті історіографії призводить або до неявного видавання нормативних суджень за фактуальні (як це роблять об'єктивісти), або до виведення історії взагалі за рамки науки як такої, проголошуючи її однією із форм літературного мистецтва (як це роблять релятивісти).

Що ж стосується проблеми співвідношення фактів і цінностей, то «внутрішній реалізм» пропонує розглядати їх не у протиставленні, а у взаємозв'язку і взаємопереплетенні: *на фактуальному рівні присутні цінності, а нормативний рівень, у свою чергу, має фактуальну основу*. В основі цього підходу лежить одна із засадничих тез постпозитивізму — теза про *розмитість межі між емпіричним і теоретичним рівнями наукового пізнання*. Так, зокрема, Едуард Харлет Карр вказує на те, що роботу історика неможна чітко розділяти на два періоди: (1) тривалий підготовчий період читання джерел і записування фактів у записну книжку та (2) робота з цією записною книжкою і написання книги від початку і до кінця. Згідно з Карром, на практиці ці два «періоди» мають місце одночасно. Якщо ж історик надає перевагу одному з них, то він або пише компілятивну історію (за Коллінгвудом «історію ножиців і клею») без смислу чи значення, або пропаганду чи белетристику (historical fiction), просто використовуючи факти минулого задля прикрашення того різновиду писання, який не має жодного відношення до історії. Цілков у душі «внутрішнього реалізму» історик Карр пише про непридатність двох крайніх підходів до експлікації історичного дослідження: (1) теорія історії як об'єктивної компіляції фактів, явної переваги факту над інтерпретацією (теза об'єктивістів); (2) теорія історії як суб'єктивного продукту свідомості історика, яка створює факти історії і управляє ними в ході процесу інтерпретації (теза релятивістів)¹⁶.

Отже, що дає нам вагомні підстави для обстоювання положення про *взаємопереплетення фактів і цінностей в історичному дослідженні?*

¹⁵ Див.: Lorenz C. Op. cit.— P. 350.

¹⁶ Carr E.H. What is History? — Lnd. : Penguin Books, 1987.— P. 28-29.

По-перше, тлумачення самого факту як гносеологічної категорії (на відміну від події як онтологічної)¹⁷. Факт — це істинні висловлювання про існування яких-небудь елементів дійсності. Згідно з Лоренцом, фактуальні твердження належать як описовому, так і пояснюючому рівням історичного нарративу, оскільки описові твердження представляють собою окремі твердження про факти, а пояснючі — про взаємозв'язки між одиничними фактами¹⁸.

По-друге, визнання тези про «теоретичну навантаженість» фактів, які завжди включені у певну інтерпретативну схему. Карр зазначає, що необхідно розрізняти такі поняття як «факти про минуле» та «факти історії», або «історичні факти». *Не всі факти про минуле розглядаються істориками в якості історичних фактів*; перші трансформуються у другі лише за умови наявності елемента інтерпретації. Тому Карр закликає «не робити фетишу» з фактів і документів, оскільки «вони не представляють собою історії» — вони скоріше виступають «сировинним матеріалом для істориків, ніж суттю самої історії», оскільки їх встановлюють т.зв. спеціальні історичні дисципліни. Крім того, як стверджує Карр, факти говорять тільки тоді, коли історики звертаються до них: тільки «історики вирішують, яким фактам надати слово, в якій послідовності і в якому контексті»¹⁹. Відтак об'єктивістська теза Ранке про те, що історик має замовчати, аби заговорили факти, не відповідає духу кантівського «коперніканського перевороту», ідея якого лежить в основі сучасних уявлень про суть наукового пізнання, у т.ч. і в сфері природничих наук (згадаймо хоча б релятивістську фізику Ейнштейна).

Цікаво також, що про одну і ту саму подію можна сформулювати далеко не одне істинне твердження в залежності від того, на що звернув увагу історик, тобто від того, яке питання він поставив минулому. Вводячи образ Ідеального Хроніста, який намагається документально зафіксувати усе, що відбувається у певний проміжок часу у певному місці, Артур Данто доводить, що насправді, навіть безпосередньо спостерігаючи за тим, що відбувається у дійсності, ми можемо і не мати адекватного уявлення про це. Зокрема, у праці «Аналітична філосо-

¹⁷ «Події відбуваються й — більш чи менш адекватно — відображуються в документальних джерелах і пам'ятках; факти концептуально конструюються у думці і/або фігуративно в уяві та існують лише у думці, мові й дискурсі». *Уайт Х. Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX века.* — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. — С. 11.

¹⁸ *Lorenz C.* Op. cit. — P. 347.

¹⁹ *Carr E.H.* Op. cit. — P. 10-13, 19.

фія історії» (1965) він наводить доволі показовий приклад: Ідеальний Хроніст, спостерігаючи за ранковими діями Джона, сформулював декілька тверджень про те, що він робить: кладе сім'я в ямку, почісує голову, запалює сірник, пускає кільце диму, думає про дружину, переступає з ноги на ногу. Але якби у Джона спитали у будь-який момент часу, що він робить, він відповів би: «Саджаю троянди»²⁰.

Наведений Данто приклад, на наш погляд, демонструє, що в принципі можливо надати декілька істинних описів певної історичної події, але в рамках різних концептуальних чи інтерпретативних схем, які не обов'язково будуть буквальними «копіями» подій минулого.

Отже, не тільки *історичні факти визначають нашу точку зору* на певний фрагмент дійсності, але й навпаки, *позиція історика*, виходячи з якої він викладає результати свого дослідження, *визначає спосіб інтерпретації історичних фактів*. Інакше кажучи, «всякий вибір концептуальної схеми має своєю передумовою цінності» того, хто її обирає; «вибір концептуальної схеми неминуче відбиває ціннісні судження» дослідника²¹. Адже ані сама історична дійсність, яку можна розглядати в якості «речі самої по собі» у кантівському розумінні, ані історичні текстуальні та не текстуальні свідчення не диктують самі по собі спосіб інтерпретації певного фрагменту минулого. Переходячи на стадію концептуального оформлення фактуальних даних, тобто власне написання історії, історик має у своєму розпорядженні певний «*наративний простір*» для декількох пояснюючих описів історичної дійсності. Тому вибір одного із можливих способів інтерпретації фактуальних даних залежить, по-перше, від системи цінностей історика (індивідуальних та групових), і по-друге, від того, що Лоренц назвав «*горизонтом очікування*» з боку тієї аудиторії, до якої він звертається зі своїм текстом. Лоренц вважає, що завдяки поняттю «горизонт очікування» можна пояснити велику кількість точок зору в історіографії, оскільки воно вказує на споживацький бік як професійної, так і непрофесійної історіографії. Це поняття він пов'язує ще з одним — поняттям *практичного інтересу історії*, значення якого полягає у зацікавленості людей у тому, як їхнє минуле представлене в історіях (адже саме у такий спосіб утворюється індивідуальна і колективна ідентичність). В результаті історії можуть бути істинними, але неприйнятними з огляду на те, що вони входять у зіткнення з уявленням про ідентичність

²⁰ Данто А. Аналитическая философия истории. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 157.

²¹ Патнем Г. Разум, истина й історія. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. — С. 221, 224.

тієї аудиторії, для якої вони призначені²².

Ще одним аргументом на користь тези про взаємопереплетеність фактів і цінностей в історичному дослідженні може слугувати положення про те, що історія як наука не має специфічної термінології, а тому історик в ході написання нарративу використовує природну мову. Як наслідок, *одне і те саме твердження можна розглядати і як фактуальне, тобто описове, і як ціннісно-нормативне*. Так, Х. Патнем наводить приклад із твердженням «Джон делікатний». З одного боку, воно передає інформацію відповідності Джона загальноприйнятим нормам делікатності, а з іншого — схвальне ставлення до певного аспекту Джонові поведінки²³. Безліч подібних прикладів можна навести із лексику історика. Наприклад, твердження «Олександр Суворов — талановитий полководець» можна одночасно розглядати і як описове, оскільки воно передає інформацію про відсутність поразок у битвах під його проводом, і як ціннісно-нормативне, оскільки воно демонструє схвальне ставлення історика до військової діяльності цього російського полководця. Твердження істориків, подібні до наведеного вище, зазвичай не викликають гострої емоційної реакції у читачів, проте аналогічне за структурою твердження «Сталін — вмілий реформатор Радянської держави» спроможне породити гострі дебати, як серед професійних істориків, так і серед зацікавлених пересічних громадян. У чому ж тут справа? Цілком очевидно, що справа полягає у тісному зв'язку між фактами і цінностями: якщо історик виходить із колективістської системи цінностей, пріоритету інтересів держави над інтересами окремої людини, якщо він вважає, що життя однієї людини можна принести в жертву заради щастя мільйонів, то, звичайно, він буде позитивно оцінювати діяльність Сталіна і вказане твердження буде вписане у такий нарратив, де будуть відібрані факти, які покликані аргументувати саме таку точку зору на діяльність цього генсеку. Якщо ж історик спиратиметься на відмінну від цієї систему цінностей, базовану, наприклад, на демократичних засадах, то в контексті його нарративу дане твердження набуде негативної оцінки.

Розглядаючи проблему співвідношення фактів і цінностей в історичному пізнанні, окремо варто сказати про те, що ані фактуальні твердження, ані ціннісні судження в історичній науці не існують поодиноці, а представлені в межах конкретної історичної оповіді (нарративу). Остання представляє собою форму організації та репрезентації істо-

²² Див.: Lorenz C. Op. cit. — P. 357, 364.

²³ Патнем Г. Там само. — С. 213.

ричного знання, аналогічну теорії в точних і природничих науках²⁴. Однак наратив не є математичною сумою окремих історичних фактів, а становить певну цілісність, в структурі якої закладено певний механізм пояснення та інтерпретації. Таким чином, постає питання про межі і можливості раціонального (наукового) обґрунтування наративу як форми презентації історичного знання.

В даному контексті можна вважати засадничою концепцією історичної оповіді одного із засновників аналітичної філософії історії А. Данто. Історичний наратив порівнюється ним з певного роду «каркасом» — структурою, що накладається на події відповідно до обраного критерію значимості. У свою чергу, критерій значимості залежить від контексту, в якому ці події є значимими (під контекстом розуміється обраний опис, відповідно до якого події мають бути обов'язково пояснені)²⁵.

Данто наголошує на тому, що метою історичної науки є надання смислу фактам. Загальна особливість історичного впорядкування подій полягає у тому, що їхнє значення переоцінюється у світлі більш пізньої інформації, а тому історія постійно переписується. Саме завдяки володінню інформацією про наслідки історичних подій історик може вказати на такі їхні особливості, про які нічого не могли сказати самі історичні персонажі, навіть якщо вони були очевидцями цих подій. Як наслідок, історик отримує значну перевагу, оскільки має унікальну можливість бачити ці події у часовій перспективі. У зв'язку з цим *наратив* представляє собою форму пояснення, оскільки *одночасно і описує, і пояснює*. Основним структурним елементом історичного наративу є *наративні речення* (такі, що посилаються на дві розділені у часі події і описують більш ранню з них через посилання на більш пізню; щоб вважатись істинними вони повинні логічно передбачати, що обидві події дійсно мали місце)²⁶.

Однак, в роздумах Данто, на наш погляд, наявна певна суперечність: з одного боку, він називає перспективізм сутнісною об'єктивною характеристикою історичного дослідження і наголошує на тому, що оповідь є принципово вибірковою структурою, оскільки вміння працювати з матеріалом (в історії, як і в будь-якій іншій сфері знання) передбачає здатність щось виключати із розгляду, а чомусь надавати більш важливого значення; а з іншого боку, Данто відстоює тезу

²⁴ Див.: Мишалова Е.В. Исторический нарратив как форма организации и репрезентации исторического знания // Эпистемология и философия науки. — 2012. — № 1. — С. 158.

²⁵ Данто А. Там само. — С. 21, 129, 136.

²⁶ Там само. — С. 20, 114, 160, 194.

про нездоланий суб'єктивний фактор. Оповідну структуру наративу створює сам історик і в цьому, на думку Данто, міститься елемент «чистої довільності»²⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що Данто зосереджує увагу передусім на роботі з фактуальним рівнем історичного наративу, хоча й розрізняє поняття значення події та події як такої. Однак зміст поняття «значення» пов'язується ним з довільним вибором істориком критеріїв значимості (контексту опису) у процесі написання історичної оповіді, а тому відноситься до сфери суб'єктивного досвіду. Відповідно, пояснювальний ефект історичного наративу досягається завдяки залученню свого роду релятивного елементу інтерпретативності, що не піддається науковому осмисленню. У зв'язку з цим на відоме запитання «Чим є історія: мистецтвом чи наукою?» Данто відповідає: «Ні тим, ні іншим»²⁸.

Рішуча спроба зробити процес написання історичної оповіді предметом наукового аналізу була здійснена Ф.Р. Анкерсмітом, одним із провідних представників наративної філософії історії, у його відомій праці «Наративна логіка. Семантичний аналіз мови істориків» (1983). Згідно з Анкерсмітом, наративи задають певне бачення минулого — «бачення як...», функціонуючи в якості правила або системи правил, котрі встановлюють, як саме необхідно представляти собі минуле²⁹, що дуже нагадує поняття «схема опису» в концепції «внутрішнього реалізму» Лоренца.

Найцікавішою складовою теорії історичної оповіді Анкерсміта, на наш погляд, є те, що наратив розглядається ним як певна когерентна система речень у формі оповідного тексту, в якому можна виокремити два виміри: (1) описовий та (2) метафоричний; тобто він складається із т.зв. «описових» і «метафоричних» («індивідуалізуючих») висловлювань³⁰. Останні визначаються певною точкою зору, яку про-

²⁷ Там само. — С. 128, 138.

²⁸ Там само. — С. 139.

²⁹ Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 294.

³⁰ У зв'язку з цим Анкерсміт пропонує цікаве вирішення проблеми істинності історичної оповіді. По відношенню до висловлювань буквального виміру наративу може бути застосована класична кореспондентна теорія істини. На рівні наративу в цілому, на його думку, доцільніше використовувати терміни «об'єктивний» та «суб'єктивний», аніж «істинний» або «хибний». Підкреслюючи непридатність традиційних теорій істини по відношенню до історичного наративу, Анкерсміт все ж схиляється до когерентної концепції істини, постулюючи існування гармонійно побудованого на зразок лейбніцівського світу монад «наративного універсуму». Див.: Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика... — С. 111-116, 250.

понує дослідник. При цьому, підкреслюється невід’ємна взаємозалежність двох вказаних рівнів історичної оповіді. «Окремі індивідуальні висловлювання в наративі можуть вказувати на усі мислимі напрямки, і лише наративна „точка зору“ задає їм „наративний напрямок“, однак сама „точка зору“ виникає лише завдяки цим безпомічним описовим висловлюванням»³¹. Анкерсміт звертає увагу на різноманіття наративних значень, які може мати одне й те саме твердження в різних наративах, і робить висновок, що в історичних оповідях *немає фактів, вільних від наративної інтерпретації* (своєрідний наративний аналог тези про «теоретичне навантаження емпіричних фактів» у філософії науки)³².

Хоча Анкерсміт також порівнює наратив з деякою *інтерпретативною конструкцією*, створеною істориком, все ж він не відносить процес написання історичної оповіді до виключно суб’єктивної сторони історичної науки, а намагається його науково проаналізувати. Однак закономірно виникає питання про природу цих інтерпретативних тверджень (завданням яких є визначення певної «точки зору»), яке Анкерсміт у своїй концепції історичного наративу обминає.

Відповісти на зазначене питання, з нашої точки зору, можна залучивши до розгляду концепцію історичного наративу ще одного відомого представника наративної філософії історії Х. Уайта. Історична праця (наратив), на думку Уайта, є словесною структурою у формі оповідного прозаїчного дискурсу. Відповідно до його теорії, історичний наратив представляє собою певну комбінацію сюжетної лінії (за аналогією з літературою: роман, комедія, трагедія, сатира), типу пояснення (формалістичне, механістичне, органічне, контекстуальне) та ідеологічного обґрунтування (з позицій анархізму, радикалізму, консерватизму, лібералізму). Уайт підкреслює наявність певної вибіркової спорідненості між різними типами побудови сюжету, доказу та ідеологічного підтексту в конкретній історичній праці, що ґрунтується на основі структурних гомологій³³.

³¹ Анкерсміт Ф.Р. Там само. — С. 307.

³² Там само. — С. 308.

³³ Під «структурними гомологіями» Уайт розуміє найбільш характерну (однак не обов’язкову) відповідність типу побудови сюжету певному способу доказу та ідеологічному підтексту, яких в цілому він вирізняє чотири. Наприклад, романтичний тип побудови сюжету передбачає формістський спосіб доказу і анархічну ідеологію, а трагічний побудові сюжету найбільше відповідають механістичний тип доказу та радикальна ідеологія; у той час як комічний тип побудови сюжету несумісний з механістичною аргументацією, як і не можуть бути поєднані в одній праці радикальна ідеологія з сатиричною побудовою сюжету. Уайт Х. Метаісто-

Концепція Уайта є цікавою в даному контексті передусім у двох аспектах. По-перше, вирізняючи чотири ідеологічні позиції, він наголошує на тому, що це не позначення конкретних політичних партій, а показники загальних ідеологічних переконань. Кожна з цих ідеологічних позицій представляє собою певну *систему цінностей*, яка в рівній мірі претендує на авторитет «розуму», «науки» та «реалізму»³⁴. Таким чином, звертається увага на т.зв. *правило аудиторії* чи поняття «горизонт очікування» у термінології Лоренца, яке вказує на ту обставину, що історики не реконструюють минуле у вакуумі, а завжди апелюють до певної аудиторії.

По-друге, Уайт постулює глибинний рівень історичної свідомості, на якому історик обирає *концептуальні стратегії* (епістемологічний, естетичний та моральний виміри), за допомогою яких пояснює і представляє дані, здійснюючи «префігуруючий акт»³⁵. Цей глибинний рівень історичної свідомості і становить собою підґрунтя нормативної (ціннісної) позиції як історика, так і його аудиторії, відображуючись у нормативному вимірі історичного нарративу («метафоричних висловлюваннях» або «оціночних судженнях»).

Отже, можна говорити не тільки про нормативний рівень історичного нарративу, але й про нормативність самої історичної дійсності, яка визначає те, що є більш або менш значимим як для історичних персонажів, так і для історика та аудиторії. Вважається доцільним припустити, що останній — *нормативний рівень історичної дійсності* — теж може бути експлікований на основі інформації документальних джерел, тобто виявлений в конкретній історичній оповіді чи групі оповідей. Так, А.Н. Уайтхед у своєму трактаті «Пригоди ідей» (1933) говорить про те, що фактично в межах кожного нарративу обов'язково присутні два типи оповідей. Уайтхед наводить приклад з працею відомого англійського історика Е. Гіббона «Історія занепаду та руйнування

рия: Историческое воображение в Европе XIX века. — С. 18, 49, 50.

³⁴ Там само. — С. 42-43.

³⁵ Вирізняються чотири типи префігурації (модуси історичної свідомості), за допомогою котрих неявно санкціонуються теоретичні параметри історичного нарративу, — метафора, метонімія, синекдоха та іронія (названі за іменами тропів поетичної мови). Уайт Х. Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX века. — С. 18-19. Остання теза викликала ряд зауважень. Наприклад, з точки зору Г. Іггерса, скоріше вибір самого тропу (інтерпретативної стратегії) обумовлюється вказаними критеріями побудови історичної оповіді. Іггерс Г.Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического похода Х. Уайта // Одиссей: Человек в истории 2001 / РАН. Ин-т всеобщ. Истории. Русская культура как исследовательская проблема / Гл. ред. А.Я. Гуревич — М.: Наука, 2001. — С. 146.

Римської імперії». З одного боку, вона оповідає історію занепаду і падіння Римської імперії, а з іншого — розповідає про ментальність XVIII ст. Крім того, Уайтхед наголошує на тому, що принципове виключення із раціонального мислення «конечних цінностей існування» є суттєвим обмеженням сучасної науки³⁶.

Історична подія як така завжди представляє собою дію, яка має *зовнішню* (все, що може бути описане в термінах, які можуть бути віднесені до тіл та їхнього руху і переміщення) і *внутрішню* (все, що може бути описане в категоріях думки) *сторони*. Коллінгвуд наводить примітний приклад: перехід Цезаря у супроводі його прибічників через річку Рубікон цікавий для історика тому, що відображає ситуацію виклику, кинутого Цезарем законам Республіки. Відповідно, найголовнішим для історика є мислене проникнення в цю дію, пізнання думки того, хто її здійснив. Саме тому для Коллінгвуда вся історія представляє собою історію думки. Сам *спосіб мислення того чи іншого історичного періоду становить собою факт* (незалежно від того як оцінює його сучасний історик), оскільки істотно визначає ситуацію, в якій знаходяться люди з властивим їм способом мислення³⁷.

З цієї точки зору, ціннісне судження також можна вважати свого роду фактом — *інтенційним фактом*, «фактом значення» (на відміну від «факту буття»). Функціонально інтенційний факт відображає певний стан справ у минулому, а ставлення до цього стану справ його учасників або історика, який досліджує дану історичну подію чи період. Так, зокрема, О.Л. Нікіфоров у своїй роботі «Специфика опису в історії і соціальних науках» (2010) називає історичні описи інтенційними за своєю природою, оскільки опис істориком подій минулого включає в себе розуміння цих подій, відповідно, їх інтерпретацію. Остання представляє собою ніщо інше як надання смислу — певної інтенції, котрою керувався суб'єкт дії³⁸.

Зазвичай ці інтенції (цілі, бажання, наміри), ширше — цінності або ціннісні настанови (оскільки вони визначають цілі, бажання, наміри, думки та переживання людини), розглядаються в якості виключно суб'єктивних та релевантних. Зазначене твердження, як правило, обґрунтовується двома наступними тезами:

- (1) цінності (інтенції) людей не є предметом прямого спостереження

³⁶ Уайтхед А.Н. Приключения идей. — М.: ИФРАН, 2009. — С. 40, 162.

³⁷ Коллінгвуд Р.Джс. Там само. — С. 203, 304.

³⁸ Никифоров А.Л. Специфика описания в истории и социальных науках // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 2010. — № 3. — С. 113, 117.

(оскільки вони належать не до матеріального, а до ідеального буття);

- (2) цінності є предметом особистого вибору людини (оскільки вони пов'язані з її потребами та інтересами).

Але, з нашої точки зору, ці твердження не є такими вже очевидними. По-перше, минуле як таке (що вже зазначалося) ніколи не є предметом прямого спостереження, а представлено переважно в текстуальних свідоцтвах, створених давніми та сучасними істориками. Відповідно, ціннісні судження, як і фактуальні твердження, виявляються на основі тексту джерела. Отже, ціннісне судження, на наш погляд, також може бути розглянуте як свого роду думка у розумінні Г. Фреге, що також має певний об'єктивний зміст, який може бути зрозумілий для багатьох³⁹. *Ціннісне судження*, викладене у формі стверджувально-оповідного речення, також має своє *значення* і *смысл*. Однак значенням ціннісного судження виступає його значимість або незначимість (вплив, який воно здійснювало в певний історичний період на деяку групу людей), а смыслом є та чи інша цінність/зміст цінності (справедливості, краси і т.ін. в певний історичний період для деякої групи людей).

Цінності є такими ж змінними, як і самі історичні події. При цьому, як зазначав ще Г. Ріккерт, цінності не становлять собою певну дійсність (питання про їх існування чи неіснування є некоректним), їх сутність полягає у *значимості*, у формулюванні точки зору, яка обумовлює вибір істотного⁴⁰. «Віднесення об'єктів до цінностей невіддільне логічно від будь-якого історичного викладення»⁴¹. Відповідно, прогрес історичної науки (уточнення історичних висновків) пов'язується з поступовою зміною ціннісних настанов, що обумовлює переоцінку та перегляд історичних подій⁴².

По-друге, в цілому погоджуючись з тезою про особистий вибір людиною тієї чи іншої ціннісної настанови, слід все ж зауважити, що цей вибір здійснюється в заданих культурних межах. Спільність системи цінностей забезпечується розумінням її в якості значимої усіма члена-

³⁹ Фреге Г. О смысле и значении // Фреге Г. Логика и логическая семантика: Сборник трудов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 234.

⁴⁰ Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — С. 54, 94-96.

⁴¹ Ріккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий: Логическое введение в исторические науки. — СПб.: Наука, 1997. — С. 296.

⁴² Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — С. 123.

ми тієї чи іншої спільноти. Знов звертаючись до ідей Ріккерта, можна стверджувати, що історик-практик знаходить всезагальні поняття цінностей вже сформованими⁴³. Так само сформованими ці системи цінностей і переконань виступають для людини, яка їх відкриває для себе в ході процесів соціалізації та інкультурації.

З іншого боку, будучи відображеними в наративах різного типу (у тому числі й історичних), ці ціннісні системи представляють собою реальні об'єкти дослідження, відповідно є *об'єктивними* у пізнавальному відношенні. Висуваючи тезу про мову як «досвід світу», Г.-Г. Гадамер обгрунтовує положення, що писемність являє собою абстрактну ідеальність мови. Тому «передане» у письмовій формі є сучасним для будь-якої сучасності⁴⁴. На думку І.Г. Дройзена (методолога і одночасно відомого німецького історика-практика ХІХ ст.), «усі минулі часи, вся „історія“ міститься ідеально у сучасному», оскільки історія є засобом поступового розширення «горизонту нашого бачення» завдяки накопиченню різних точок зору в залежності від нових ракурсів та більш широких контекстів споглядання і дослідження⁴⁵.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що протиставлення фактів і цінностей має місце тільки в рамках емпірико-позитивістської методології. Якщо ж взяти за основу постпозитивістську тезу про розмитість межі між емпіричним і теоретичним рівнями наукового дослідження, то відповідь на поставлене у назві статті питання буде іншою: *факти і цінності в історичному дослідженні взаємопов'язані*. На доведення цієї тези в статті були обгрунтовані наступні положення: (1) історичний нарратив, як аналог теорії в точних і природничих науках, теж має два рівні, які не варто протиставляти одне одному, — фактуальний (емпіричний) та нормативний (концептуально-теоретичний); (2) акцентування уваги тільки на одному з них призводить або до надання історії виключно статусу описової науки, або взагалі до виведення її за рамки науки як такої; (3) і фактуальні твердження, і ціннісно-нормативні судження концептуально пов'язані як окремо на відповідних рівнях, так і в рамках історичного нарративу в цілому; (4) факти є теоретично (ціннісно) навантажені, оскільки вони завжди інтерпретуються з пев-

⁴³ Ріккерт Г. *Философия истории* // Риккерт Г. *Науки о природе и науки о культуре*. — М.: Республика, 1998. — С. 159.

⁴⁴ Гадамер Х.-Г. *Истина и метод: Основы философской герменевтики*. — М.: Прогресс, 1988. — С. 456, 508.

⁴⁵ Дройзен И.Г. *Введение истории в ранг науки* // Дройзен И.Г. *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*. — СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2004. — С. 536.

ної точки зору; (5) вибору цієї точки зору (позиції) передує ціннісна настанова як самого історика, так і тієї аудиторії, до якої звернений історичний текст; (6) концептуальне оформлення тверджень і суджень історика має фактуальну основу (історичні свідчення); (7) цінності, як і факти, можуть бути об'єктивними, а тому й предметом раціонального осмислення, за рахунок категорії значимості, яка на нормативному рівні відіграє таку ж роль, як істина — на фактуальному.

Надійшла до редакції 18 серпня 2012 р.